

A nyelvi udvariasság kérdése a Magyar Nyelvőr dualizmus korabeli évfolyamaiban

1. Bevezetés. Ajelen tanulmány célja a nyelvi udvariasság történeti szociopragmatikai vizsgálata egy meghatározott korszak és korpusz segítségével. A dolgozat az aktuális udvariasságtörténeti kutatások egyik fontos gondolatát veszi alapul, miszerint az udvariasság történetileg és társadalmilag változó fogalma mindig egy adott társadalmi (úgynevezett normakijelölő) csoport által kialakított koncepció keretében értelmezhető (EHLICH 2005²). A munka a Magyar Nyelvőr dualizmus korabeli szövegeiben körvonalazódó udvariasságfogalmat mutatja be, a továbbiakban a folyóirattal kapcsolatban udvariasságon a nyelvi udvariasságot értve. Az elemzés központi kérdése, hogy az adott korszak társadalmi és történeti kontextusában, illetve a nyelv művelő folyóiratot jellemző nyelvszemlélet keretében miként interpretálódik a nyelvi udvariasság kérdése a Magyar Nyelvőr metaudvariassági diskurzusaiban.

A tanulmány elsőként a kutatás elméleti háttérét ismerteti, majd a tárgyalt korszak etikettirodalmának udvariasságkonceptióját mutatja be, továbbá reflektál az időszak társadalmi változásaira. A korpusz jellemzését követően a dolgozat második nagy egysége a Magyar Nyelvörhöz köthető normakijelölő csoport által konstruált udvariasságfogalmat kísérli meg értelmezni. Ez a rész a vizsgált udvariasságkonceptió főbb elemeit, illetve az ezekhez tartozó reprezentatív szövegrészeket tartalmazza, amelyekből kirajzolódnak a Nyelvőr-beli metaudvariassági diskurzus közvetítette udvariasságkonceptiót alakító diszkurzív stratégiák is.

2. Elméleti háttér¹

2.1. Történeti szociopragmatika. A kutatás alapját adó írások a nyelvi tevékenységre reflektáló, korábbi nyelvtörténeti korszakból származó szövegek, ezért elemzésüket a történeti szociopragmatika határozza meg (vö. SÁROSI 2003: 444). A történeti szociopragmatika a történeti pragmatikai² irányzatok egyike, amelyben a *pragmatika* terminushoz járuló *szocio-* előtag – a LEECH-féle (1983: 10–11) felosztást alapul véve – arra utal, hogy a vizsgálatok nem az elméleti-általános pragmatikai kérdésekkel foglalkoznak, hanem a nyelvhasználatnak a társadalmi beágyazottságából adódó, specifikus kondícióival (LEECH az udvariassági elveket is ehhez a területhez sorolja). Ez a nyelvhasználat társadalmi és szituációs kontextusát egyaránt figyelembe vevő (CULPEPER 2010: 76) megközelítés – a történeti perspektívával kiegészülve – biztosítja a nyelvi udvariasság mint történetileg változó, a társadalmi és szituációs kontextus meghatározta beszédfunkció minél komplexebb elemzését.

¹ A kutatás elméleti háttéréül szolgáló tudományterületeket részletesen ismerteti SÁROSI ZSÓFIA (2015a) a jelen számban. Összefoglalóban ezért az átfogó megközelítés helyett azokat az elméleti kérdéseket tárgyalom csak, amelyek a konkrét vizsgálat vonatkozásában relevánsak.

² A tudományterület elnevezése a szakirodalomban nem egységes: a *történeti dialóguselemzés*, illetve a *történeti diskurzuselemzés* egyaránt használatos (vö. KÁDÁR 2014).

2.2. A történeti udvariasság-/udvariatlansággutatás (a továbbiakban: történeti udvariassággutatás) adja a jelen vizsgálat szűkebb elméleti keretét. A pragmatika érdeklődési körébe tartozó területek történeti perspektívából való megközelítésének igénye hívta életre az udvariassággutatásban önálló diszciplínává váló történeti udvariassággutatást (KÁDÁR–CULPEPER 2010; KÁDÁR 2013); a tudománytörténeti előzmények bemutatásától itt eltekintek (ezt l. SÁROSI 2015b-ben).

E tudományterület egyik alapvetése, hogy az udvariasság – mint társadalmi gyakorlat és mint nyelvi viselkedésforma – normái és megnyilvánulási formái történetileg relatívak, vagyis a társadalmi tér és az idő változásainak kitett udvariasságfogalommal és udvariasságértelmezésekkel kell számolnunk (KÁDÁR–HAUGH 2013: 156–178). Ez az úgynevezett – az udvariasság nyelvi eszközeinek vizsgálatát is meghatározó – diakrón relativitás (KÁDÁR 2013: 5–8) teszi lehetővé az udvariasság kulturális és ideológiai szempontok mentén konstruált fogalmának kontrasztív vizsgálatát különböző korok és társadalmi viszonyok között.

A történeti udvariassággutatás keretében megvalósuló vizsgálatok főbb célkitűzései (KÁDÁR–CULPEPER 2010: 13) közül a jelen munkával az udvariasság-/udvariatlanság történeti kontextusú leírásához kapcsolódom, ám, minthogy egy adott periódust vizsgálok, a kontrasztív elemzés csak hosszabb távon és további kutatásokkal kiegészülve lesz céлом a későbbiekben. Mindazonáltal ez az eljárás az összehasonlítás igénye nélkül is komplex rekonstrukciós munkát igényel (különböző korok eltérő ideológiáinak, társadalmi berendezkedésének, közösségi normáinak, műfajainak, interakciós gyakorlatainak, nyelvi struktúráinak és forrásainak vizsgálata vö. KÁDÁR–CULPEPER 2010: 12), és számos kérdést is felvet. Ezek egyike, hogy a kutató mely társadalmi réteg udvariasságfogalmát vizsgálja (KÁDÁR 2013: 7).

A történeti udvariassággutatás azonban nem csak módszertani szempontból adja kutatásaim alapját: a KÁDÁR–HAUGH-féle (2013: 81–105) udvariasságelmélet jelenti ugyanis azt a keretet, amelyben, annak komplexitása miatt, a Magyar Nyelvőr metaudvariassági szövegeit leginkább elhelyezhetőnek tartom. Ez az udvariasságértelmezéseket a nyelvhasználóknak (user) és a beszédhelyzetek megfigyelőinek (observer) interpretációja, illetve konceptualizációja szerint különíti el, beemelve a laikus és a tudományos megközelítést is. A Nyelvőr szövegeinek írói megfigyelői szerepet betöltve, tudományos igénnyel konceptualizálják, illetve interpretálják az udvariasságot.

2.3. Udvariasság és metapragmatika. Minthogy az elemzés középpontjában az udvariasságra vonatkozó, reflexív szövegek állnak, a kutatás m e t a p r a g m a t i k a i perspektívából közelíti meg az udvariasságot. A metapragmatika számos ponton kapcsolható az udvariassággutatáshoz (vö. KÁDÁR–HAUGH 2013: 181–206). A kapcsolódási pontok egyike az az értékelő-minősítő mechanizmus, amely az aktuális udvariasságelméletekben egyre hangsúlyosabb szereppel bír, valamint a metaudvariassági diskurzusok és az udvariasság koncepcióként való értelmezésének összefüggése.

Az udvariasság olyan jelenség, amelyről történelmi korszaktól és kultúrától függően különböző módon szokás beszélni, írni és gondolkodni. Az így keletkező, meta-jellegű szövegekből, másként metaudvariassági diskurzusokból (KÁDÁR–

HAUGH 2013: 200–203) képet kaphatunk az adott időszakban az udvariasságra vonatkozó metapragmatikai tudatosságról. Diskurzuson itt és a továbbiakban a KÁDÁR–HAUGH (2013: 200) által az udvariasság és a metapragmatika vonatkozásában használt diskurzusfogalom nyomán olyan – esetünkben írott – szövegek halmazát értem, amelyek egymással kölcsönhatásban jöttek létre, és meghatározott elképzeléseket közvetítenek a nyelvhasználat bizonyos társadalmi-kulturális vonatkozásairól, egyfajta állandósult keretet adva ezek interpretálásának. A metapragmatikai tudatosság, vagyis a nyelvhasználóknak a nyelvi tevékenységhez és az azt övező szociokulturális elvárásokhoz való reflexív viszonyulása (TÁTRAI 2011: 119) alapvető jelentőséggel bír az udvariassághoz kapcsolódó értékelő-minősítő mechanizmus szempontjából. Az udvariasság ugyanis nem bizonyos nyelvi és viselkedési formákban, sokkal inkább azok értékelésében, minősítésében van jelen (KÁDÁR–HAUGH 2013: 57). Azt pedig, hogy a nyelvhasználó egy adott megnyilatkozást hol helyez el az udvarias–udvariatlan skálán, a metapragmatikai tudatosság határozza meg, amelynek történeti vizsgálata azt is megmutatja, hogy egy adott periódusban milyen nyelvi és szociokulturális elvárások kapcsolódtak az udvariassághoz.

Ezek az elvárások is részét képezik az udvariasságra vonatkozó koncepcióknak, amelyek ugyancsak a metaudvariassági diskurzusok révén vizsgálhatók. Az udvariasság koncepcióként való értelmezése – a történeti udvariasságkutatásban is hangsúlyozott diakrón relativitáshoz is kapcsolódva – arra hívja fel a figyelmet, hogy az „udvariasság” nem természetes jelenség, hanem történetileg és szociokulturálisan változó fogalom, amely mindig egy adott, általában a felsőbb társadalmi rétegekhez tartozó és jelentős társadalmi erővel bíró, ún. normakijelölő csoport által kialakított koncepció keretében értelmezhető (EHLICH 2005², WATTS 2003: 34). E csoport tagjai határozzák meg azokat a szabályokat, elveket, szokásokat, amelyeket az adott szociokulturális keretben az udvarias (nyelvi) viselkedés ismérveiként tartanak számon. Így a normakijelölő csoport alakítja az adott korszak metaudvariassági diskurzusait, kontrollálva az udvariasság aktuális fogalmi konstrukcióját.

3. A vizsgálat jellege, célja. A szövegeket – minthogy a nyelvi viselkedésnek egy olyan jelenségére reflektálnak, amelytől elválaszthatatlan a társadalmi dimenzió – azok szociokulturális hátterének rekonstruálásával igyekszem vizsgálni, történeti pragmatikai szempontból tehát makroszinten (KÁDÁR 2014) vizsgálódom.

A makroszintű vizsgálat fontos eleme az említett normakijelölő csoport rekonstruálása is. A leegyszerűsítő tárgyalás elkerülése érdekében hangsúlyozandó ugyanis, hogy a jelen kutatás egy bizonyos társadalmi csoport, a Nyelvőr szerzői és feltételezett olvasóközönsége által konstruált udvariasságfogalmat vizsgálja, különös tekintettel az erre a csoportra jellemző nyelvi ideológiák és társadalomszemlélet megjelenésére a metaudvariassági diskurzusokban. Ezzel nem a 19. század végének – 20. század elejének magyar nyelviudvariasság-fogalmát kívánom leegyszerűsíteni, hanem e komplex jelenség egyik elemét vizsgálom.

A vizsgálat célja a korabeli udvariasságértelmezés, illetve az udvariasságra vonatkozó metapragmatikai tudás egy specifikus szegmensének feltárása. Szándékom szerint az elemzés egy nagyobb volumenű, jelenleg is zajló, a 19. század második és a 20. század első felének illemlirodalmát tanulmányozó kutatás eredményeit egészíti ki és árnyalja majd.

4. Udvariasságkonceptió az illemirodalomban. A korabeli udvariasságértelmezések elsődleges (de nem kizárólagos) forrását jelentik az illemtankönyvek és társalgási útmutatók (vö. NÉMETH 2015a, 2015b), a Nyelvőr metaudvariassági szövegeit ezért az ezekből kirajzolódó udvariasságfogalom viszonylatában érdemes vizsgálni.

A dualizmus korabeli illemirodalom amellet, hogy reflektált a korszak társadalmi átrendeződésére és a modernizációs igényekre (pl. rangjelző megszólítások eltörlése az egyenlőség jegyében vagy a magyar viselkedéskultúra „európaizálása”; vö. FÁBRI 2004a), a magánéleti viselkedés szabályozottságát egy kiművelt viselkedéselibe, az úriemberek (vagy az ún. „úri középosztály”) körébe való tartozás feltételeként tárgyalta (FÁBRI szerk. 2001: 11). Voltaképpen tehát egy társadalmi státusz láthatóvá tételére törekedett, függetlenül attól, hogy e státusznak volt-e valós tartalma.

A középosztály fogalmának megkonstruálására kísérletet tevő, 19. század végi – 20. század eleji diskurzusok (KÖVÉR 2006) egyike sem adja meg a tárgyalt terminus pontos definícióját. Többkomponensű, rendkívül heterogén társadalmi csoportról van szó ugyanis, amelybe többnyire a domináns földbirtokos rétegeket, a dzsentrit, a tudományos szakembereket, valamint a városi polgárság (kereskedők, iparosok) felsőbb rétegeit egyaránt beleszámították. Az 1880-as évektől kezdődően a zsidókérdés, illetve a dzsentriprobléma (az elszegényedett birtokos nemesi réteg megélhetési gondjai, beáramlása a közhivatalokba) is a középosztály-diskurzusok meghatározó eleme lett.

Az újabb társadalomtörténeti elemzések (pl. GYÁNI–KÖVÉR 2006) különböző státuszismérvék (származás; foglalkozás; megfelelő jövedelem, anyagi helyzet és az ezzel összefüggő életmód, életstílus; műveltség, iskolázottság) szerint igyekszik körülhatárolni a középosztályt mint társadalmi csoportot. A korabeli illemirodalom a „művelt viselkedéselit” megteremtésén fáradozott, a felsorolt attribútumok közül a műveltségre irányítva a figyelmünket. Eszerint az illemirodalomban az „úri középosztály” elsősorban viselkedésszociológiai (MAX WEBER fogalmának magyarozatát l. GYÁNI–KÖVÉR 2006: 99) perspektívából értelmezhető, az életvitelt, a formális neveltetést, illetve a származást és a foglalkozás presztízsét véve figyelembe. Utóbbi szempontból a dzsentri földbirtokosok és tisztviselők, illetve a különböző értelmiségi és polgári csoportok sorolhatók az „úri középosztály” fogalmába, míg a művelt (nyelvi) viselkedésre vonatkozó szabályrendszer ismeretét az illemirodalom biztosította.

5. A szövegek kontextusa. A makroszintű történeti szociopragmatikai vizsgálat részeként a fentiekben vázlatosan bemutatott középosztálykérdés jelenti a háttér az elemzett Nyelvőr-szövegek szűkebb kontextusának (a szerzői közösség társadalmi dimenziói, nyelvi ideológiai vonatkozások) megadásához.

Az 1872-ben indult szaktudományos, nyelvművelő folyóirat kezdeti népszerűségét, széles körű elterjedtségét és hatását sajtótörténeti szempontból több jellegzetes vonással szokás magyarázni. Ezek egyike, hogy a Nyelvőr tudományos szemlélete közel esett az éppen formálódó „úri középosztály” történet- és népszemléletéhez, valamint hogy gyűjtési felhívásaival az értelmiség nagy részét

a folyóirat alakításának aktív résztvevőjévé tette (KOSÁRY–NÉMETH szerk. 1985: 492). Utóbbi két megjegyzés alapján tehetünk kísérletet a Magyar Nyelvőr szerzői közösségének, illetve olvasói körének körülhatárolására a vizsgált időszakot illetően.

Figyelembe véve a középosztály-fogalom meghatározásának jelzett nehézségeit, a középrétegek, illetve a Nyelvőr-szerzők csoportjának heterogenitását, egy olyan tényező kiválasztására törekedtem, amely némiképp összefűzi a folyóiratban megjelenő szövegek alkotóit. A már ismertetett státuszismérvek közül a foglalkozás bizonyult ilyennek: a metaudvariassági diskurzushoz tartozó szövegek szerzőinek többsége egyetemi (pl. Simonyi Zsigmond, Szinnyei József, Zolnai Gyula), főgimnáziumi (pl. Szarvas Gábor, Komoróczy Miklós, Volf György) vagy polgáriskolai (pl. Rubinyi Mózes, Komjáthy Jenő) tanár (vö. SZINNYEI 1891–1914). A Nyelvőr udvariasságkoncepcióját létrehozó és alakító (normakijelölő) csoport ezért a polgári értelmiségi középrétegekhez sorolható.

A Nyelvőr célközönségének megállapításához a legideálisabb módszer a folyóirat előfizetői társadalmi hátterének elemzése volna, erre azonban nincs mód. A magában a lapban található, az előfizetői körre explicit utalást tevő megjegyzések lehetnek segítségünkre: „Előfizetés [...] Tanítóknak, tanulóknak, önképzőköröknek és szerkesztőségeknek 3 firt” (Nyr. 1896: 598), „legtöbb olvasónk vagy állandó előfizető vagy középiskolai tanár” (Nyr. 1902: 352). Itt említhetők még az egy-egy olvasót „azonosító” megjelölések („egy mérnök”, „egy tanár”, „egy orvos” stb.) is. TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2004: 47) megállapítása szerint is „igen nagy számban olvasták [a Nyelvőrt] rendszeresen például tanárok, általában értelmiségiek”, összességében tehát úgy vélem, hogy a folyóirat célközönsége is a polgári értelmiségi középrétegekben keresendő.

Minthogy az általunk tanulmányozott korszakban a „gyorsan gyarapodó értelmiségi foglalkozásúak az »úri és művelt középosztály« képződmény keretein belül” (MAZSU 2012: 107, kiemelés tőlem – N. L. A.) szerveződtek önálló társadalmi rétegnek is tekinthető csoporttá, az udvariasság Nyelvőr-beli interpretációjára mint az „úri középosztály” udvariasságértelmezésének specifikus részére tekinthetünk.

A szövegek nyelvi ideológiai megközelítése a nyelvi tudat történeti meghatározottságú vizsgálataként szintén a történeti szociopragmatika egyik komponense (MAITZ 2006: 307–308). Ebből a szempontból a korszak társadalmának nyelvről való gondolkodásában a nyelvi nacionalizmus játszott meghatározó szerepet, amelynek legfontosabb gondolati elemei többek között az alábbiak: a nemzeti nyelv előtérbe helyezése, egy néppel, egy nemzettel és egy kultúrával való azonosítása, speciális gondolkodásmóddal és nemzeti karakterrel való összekapcsolása, illetve az idegen kifejezések használatának elutasítása (MAITZ 2006: 313–321). Utóbbi egyszerűsített – az ebben az időszakban a Magyar Nyelvőrré is jellemző – purista nyelvszemlélet alapja is. A nyelvművelő folyóirat emellett az új ortológia legfontosabb fóruma is volt: ez az irányzat a nyelvújítást negatívan értékelte, a magyar nyelv szempontjából a „romlatlan” (tehát a nyelvújítás előtti nyelvállapotot őrző) „népnyelvet” tekintette mérvadónak, összhangban a romantika nemzeti egység tudatával és idealizáló népi kultuszával (TOLCSVAI NAGY 2004: 49).

A korszak nyelvről való vélekedésének művelődéstörténeti háttéréről is érdemes azonban röviden szólni: a nyelvi nacionalizmus és purizmus dominanciája ugyanis az 1867 előtti önkényuralmi időszak erőteljes németesítési törekvésekre adott reakcióként értelmezhető (TOLCSVAI NAGY 2004: 45–48).

6. A korpusz. E korpusz, amely a Magyar Nyelvőr dualizmus kori udvariasság-fogalma vizsgálatának alapjául szolgál, az 1872 és 1919 között³ megjelent, a nyelvi udvariasság kérdését hosszabb-rövidebb terjedelemben tárgyaló vagy arra reflektáló Nyelvőr-szövegekből, illetve metaudvariassági megjegyzésekből áll. Mindezek halmazát a Magyar Nyelvőr-beli metaudvariassági diskurzusnak nevezem. Minthogy teljes tanulmányokról és rövidebb megjegyzésekről egyaránt szó van, a korpuszbeli szövegek nem egyforma mértékben foglalkoznak a nyelvi udvariasság kérdésével.

A korpusz összeállítása a folyóirat digitalizált formája alapján történt az alábbi keresőszavakkal: *udvariasság, megszólítás, köszönés*. A digitális formában való keresésnek köszönhetően tehát a korpuszban a korábbi, a jelen kutatás előzményének is tekinthető vizsgálatokba (DOMONKOSI 1999a, 1999b) – a kereshetőség nyilvánvaló nehézségei miatt – be nem került megjegyzések, rövidebb szövegrészletek is helyet kaptak. Az így összeállított anyag 59 szöveget tartalmaz. A jelen dolgozat – terjedelmi korlátai miatt – csak a legjellemzőbbnek ítélt cikkekből idéz (ezek felsorolását lásd a Forrásoknál).

Ezek a meta-jellegű szövegek mint történeti szociopragmatikai források a korábbiakból is következően döntően nem laikus nyelvhasználóktól származnak, hanem tudományos igénnyel íródtak, egy szűkebb társadalmi és nyelvi elit felfogását tükrözik. Ezt a vizsgálat során mindvégig szem előtt kell tartanunk.

Az elemzés során figyelembe vettem a diskurzuselemzés azon alapelvét (VAN DIJK 1998: 30), miszerint egy diskurzus résztvevői nem pusztán individuumként, sokkal inkább bizonyos csoportok tagjaiként vesznek részt a diskurzusban, ami meghatározza az általuk közvetített társadalmi vagy politikai struktúrákat, a megosztott szociokulturális reprezentációkat is (lásd a Nyelvőr szerzőinek és olvasóinak társadalmi csoportját).

7. Udvariasságfogalom a Magyar Nyelvőrben. A következőkben a Magyar Nyelvőr udvariasságfogalmának legfőbb ismérveit és elemeit a hozzájuk tartozó, reprezentatív szövegrészletek közlésével ismertetem.

7.1. Az udvariasság mint negatív nyelvi jelenség. A Magyar Nyelvőr metaudvariassági diskurzusában az udvarias nyelvhasználat elsősorban negatív jelenséggént interpretálódik. Ennek legfőbb oka, hogy az udvariasság tárgyalását az új ortológia purista nyelvszemlélete, illetve a nyelvi nacionalizmus ideológiája határozza meg. E tekintetben a vizsgált szövegek skalaritást mutatnak: néhol az udvariasságot érintő nyelvhasználati kérdések vannak a középpontban (pl. PONORI

³ A gyűjtés kezdőpontja a Magyar Nyelvőr első olyan évfolyamának dátuma, amelyben a nyelvi udvariassággal foglalkozó szöveg található, végpontja pedig a dualizmus korának végéhez illeszkedik. Bár utóbbinak 1918-at szokás tekinteni, egy, az 1919-es évfolyam első számában megjelent cikk is bekerült a korpuszba, mivel tematikailag szorosan illeszkedik a korábbi szövegekhez.

THEWREWK 1897; SIMONYI 1911), néhol ezek csak kiegészítik vagy példával illusztrálják a purista nyelvszemléletet érvényesítő, általánosabb témájú cikkeket (pl. SZARVAS 1895; ROZSONDAI 1916).

A már említett nyelvi ideológiai és nyelvszemléleti okokból a negatív interpretáció középpontjában az udvarias nyelvhasználat idegenszerűsége, elsősorban németes jellege áll; emellett idesorolhatjuk a nyelvi udvariasság elemeinek nyelvi szörnyetegként való értelmezését; illetve a „címkórsgot”, vagyis a címek és rangok eltúlzott használatát is.

A nyelvi udvariasság idegenszerűségeinek, elsősorban a német, illetve a latin nyelvi hatás kártékonyságának hangsúlyozása nemcsak az udvariasság nyelvi szerkezeteire, hanem a megszólítások, köszönések, sőt a társadalmi címek kérdéskörére is kiterjed.

7.1.1. SZÖTS GYULA (1897) a *köszönöm*-re adott *kérem* válasz kapcsán veti fel a „németes udvariasság” problematikáját: „Ez a német köznyelvből származott át: Ich danke. Ich bitte. Magyarul így mondjuk: Köszönöm. Szívesen” (SZÖTS 1897: 561).⁴ BRUCKNER GYULA (1898: 228) a *kisztihand* üdvözlő formulát tartja „különösen visszataszító németesség”-nek, emellett azonban a francia szavak megjelenésének veszélyére hívja fel a figyelmet: „Ideje volna, hogy a *pardont*, ezt a franciáskodó nyegleséget kiküszöböljük nyelvünkől s leszokjunk róla. Úton-útfélen, lépten-nyomon halljuk ezt és a többbit, mint *merci*, *kisztihand*, *adieu* stb.” (BRUCKNER 1898: 227).

A megszólításoknál „a nemzeti bélyeg elmosódását” emeli ki KULCSÁR ENDRE (1890: 399), aki a hanyatló latinság hatásának tartja a *Kegyelmed*, *Nagyságod* megszólítások kialakulását, „melyeknek idegensége máig se vásott le”. E kulturális hatás mellett nyelvi szempontból a német hatást emelik ki legtöbbször a cikkek szerzői: HENTALLER (1897b) és DÉRI (1897) például az német hatást mutató *Ő nagysága N. N. úrnő* (mint a *Hochwohlgeboren Frau N. N.* fordítása) kifejezést, illetve az *ő nagysága* megszólítást kritizálja.

A tulajdonnévvel együtt szereplő címek és rangok sorrendisége is az udvariasság nyelvének idegenszerűségei közé sorolódik SIMONYI (1896) cikkében: „A *gróf*, *báró*, *doktor* címeket a főnemesek, a műveltek s az írók nagy része – latin s német minta szerint – régóta a nevek elé rakja, oly régóta, hogy ez az idegenszerűség úgyszólván meghonosult, bevett szokássá lett, s egyes vidékeken a közbeszédben is elterjedt” (SIMONYI 1896: 395). SIMONYI amellett érvel, hogy – a németes gyakorlattal szemben – a cím és rangot jelző kifejezéseket a magyarban a tulajdonnév utánra, és nem elé kell helyezni. Ez a sorrend ugyanis „nem idegen minta szerint alakult, hanem a magyar észjárás uralkodó analógiáit követi” (SIMONYI 1896: 396). A kérdés azonban továbbra is vitatott maradt. 15 évvel később SIMONYI (1911: 152) még mindig azt írja, hogy a cím és a tulajdonnév együttes használatának idegen szórendje olyannyira elterjedt, hogy „sokan nem is hisznek idegen eredetükben, sőt hibáztatják az olyan magyaros szórendet, minő a *Zichy gróf*, *Eötvös báró*, *Müller doktor*”.

⁴ A korpuszból származó példákban a kiemelések – ha nincs külön jelölve – a tanulmány szerzőjétől származnak.

A köszönések kapcsán is felmerül az udvariasság nyelvének idegenszerűsége: „még köszönteni se tudjuk egymást magyarul” – veti fel ROZSONDAI (1916: 333), aki példaként a *van szerencsém*, az *alászolgája*, a *volt szerencsém*, illetve a *jó éjt* vagy *jó éjszakát* helyett használt *jó estét* köszönő formulát említi, ezek helyett pedig többek között az *adjon az Isten*, az *Isten áldja meg* vagy a *segélje meg az Isten* formát ajánlja magyar köszönésként.

7.1.2. Az udvarias nyelvi viselkedés bizonyos elemeinek használata elleni argumentáció részeként tűnik fel a „nyelvi szörnyeteg” metafora is. A nyelvi udvariasság bizonyos struktúrái és kifejezései egyfelől idegenszerűségük miatt számítanak „nyelvi szörnyetegnek”. Ebben a megközelítésben a „nyelvi udvariasság elemei mint nyelvi szörnyetegek” metaforához tartozó kifejezések: *nyelvaraziták*, *szó- és mondatszörnyek*, *nyelvtani szörny* (SZARVAS 1895).

A kérdés emellett magával az udvarias nyelvhasználat kialakulásával is összefügg: a témát PONORI THEWREWK (1897) tárgyalja a „nyelvi udvariasság mint bűnbeesés” metafora keretében (a szöveg elemzéséhez l. még DOMONKOSI 1999b: 157–158). PONORI THEWREWK az udvariasság szintaxisát a nyelven való erőszak-tételként értelmezi – gondolatmenetének háttérében az újgrammatikus nyelvelmélet hatása, a nyelv egyre bonyolultabbá váló organizmusként való értelmezése áll (DOMONKOSI 1999b: 158). Az udvarias nyelvhasználat eszerint „a bűnbeesés utáni nyelv” (PONORI THEWREWK 1897: 13), amelynek nyelvi szerkezetei „eltorzítják a nyelvet, géniusza, logikája ellen vétének, szóval abnormitások és deformitások” (PONORI THEWREWK 1897: 12). A „bűnbeesés” magyarázatát a PONORI THEWREWK-féle interpretációban a nyelvi struktúráknak a társadalmi hierarchiára való reflektálásában kell keresnünk: ahogy a bibliai bűnbeeséssel megszűnt az ember természetes állapota (meztelenség), úgy szűnt meg a „nyelvi bűnbeeséssel” a nyelv természetessége. Ez a természetesség a társadalmi rangoktól és hierarchiától független nyelvhasználatot jelentette, amelyben – pragmatikai szempontból – a nyelvhasználóknak a nyelvi interakcióban részt vevő beszélők társadalmi helyzetétől függetlenül csak a „közönséges nyelv” nyelvi elemei közül kellett választaniuk: „[ebben a nyelvállapotban] ugyanazon nyelv dívik minden rangú és minden helyzetű személyeknél” (PONORI THEWREWK 1897: 13).

Az udvariasság nyelvét érintő kritika másik felvetése nem példa nélküli a különböző metaudvariassági diskurzusokban: az udvariasság túlzott formalitása, mesterkéltége és a beszélő ezekből következő őszintétlensége, becsületességének hiánya az udvariasság negatív interpretációjának részeként jelent meg a 18. századi Angliában a morális hetilapok egyik első képviselőjében, a *Spectator*ban is (FITZMAURICE 2009: 96). „A bűnbeeséssel a természetesség botrányossá vált. Szakasztott úgy járt az udvariasság, vagyis inkább a személy, amikor bukott. Az emberi gyarlóság, a hiúság, becsvágy, kérkedés, széptevés, csúszás-mászás volt az a kígyó, mely őt elcsábította” (PONORI THEWREWK 1897: 13).

7.1.3. „[...] elég régi már minálunk is a címkórságnak nevezett betegség, az emberi hiúságnak ez az igen érthető, de túlzásaiban fölötte nevetséges megnyilván-

nulása” – írja SIMONYI (1911: 149)⁵ a jelenségről, amely a Nyelvőr-beli metaudvariassági diskurzusnak szintén hangsúlyos része. A különböző címek és rangok használatának kérdése beilleszthető a 19. század végi udvariasságkoncepció egyik alapvetésébe, a társadalmi egyenlőség megteremtésének igényébe is.

Az 1848-as demokratikus eszmék hatása a „címkórság” SIMONYI-féle kritikájában is megjelenik: „A demokrata azonban bosszankodik ezen a hiú cím- és ranghajhászán s legjobban szeretné, ha le lehetne jártni valamennyi címet s ha pl. mivel a *nagyságost* már úgyis lejárttuk, most mindnyájan *méltóságosnak* szólítanánk egymást [...]” (SIMONYI 1911: 152). A társadalmi egyenlőség mellett a „címkórság” kritikájára is hat a nyelvi nacionalizmus, ahogy erre már a korábbiakban is láttunk példát a tulajdonnévvel együtt álló rangok és címek idegenszerű sorrendisége kapcsán (SIMONYI 1896). A „címkórság” és az azzal járó körülményes megszólítások kérdése 1918 novemberéig napirenden marad, amikor is SIMONYI (1918) üdvözlöi a Károlyi-kormány elhatározását, amely szerint „a hivatalokban is, a magánérintkezésben is mellőzni kívánják a címzéseket, és egyszerűen a *miniszter úr* megszólítást kívánják alkalmazni. Üdvözljük az első lépést a címkórság ellen, mely a régi szolgálalkúség maradványa” (SIMONYI 1918: 233).

7.2. Csoportképzés a metaudvariassági diskurzusban. A nyelvi nacionalizmus és a purista nyelvszemlélet mellett a Nyelvőrben jelentkező késő romantikus, idealizáló népfelfogás is meghatározza a vizsgált metaudvariassági szövegeket (ehhez l. még DOMONKOSI 1999a).

A nyelvművelő folyóirat szerzőinek közössége mint normakijelölő csoport a „műveltek” (és többnyire fővárosiak) nyelvét állítja szembe a népnyelvvel, előbbi azonosítva a nyelvi divatokat követő és idegenszerűségeket tartalmazó, utóbbi pedig a „magyaros” nyelvi udvariassággal: „A *merci*-t az ifjság, helyesebben a *pesti ifjú nemzedék* hozta forgalomba. Szende varróleányok lekötelező mosollyal és hatással szokták alkalmazni az udvarias fiatal emberekkel szemben. Vélik, így sokkal műveltebbeknek látszanak lovagjaik előtt” (BRUCKNER 1898: 227–228); „A derűre-borúra *nagyságos asszonyom*-ozás emlékezetem szerint a 90-es években kezdődhetett. Én székesfehérvári működésem idején egy Budapestről lerándult pénzügyi tisztviselő beszédjében vettem észre először azt a szokást, és belőle a fővárosi társadalmi szellem nagyolását éreztem ki” (ZOLNAI 1919: 42); „[...] ért a nép az udvariassághoz. Persze nem az urak nyelvén. Azt a sokféle -izmust, egyenes csapáson járó észnek sokszor érthetetlen idegenséget, amivel a művelt magyar érintkezésben fecsegnek egymásnak az emberek – hála Isten – nem érti” (NÉMEDI 1902: 241).

Láthattuk, hogy a folyóirat szerzői és olvasói köre az „úri középosztály”-hoz sorolható értelmiség köreiből került ki. Az udvariasságkoncepciójukban azonban

⁵ A nyelvi udvariasság kérdéskörének összefoglalására törekvő munka érdekessége, hogy gondolatmenetében felfedezhető a későbbiekben WATTS (2003) által leírt megfelelő (politic) és udvarias (polite) viselkedés megkülönböztetése („illendőség vagy illem, ez inkább objektív, bárkinek jelenlétében is kötelező [...], az udvariasság, ez mindig személyekhez való szubjektív viszony, és formái is az illető személyek szerint váltakoznak” [SIMONYI 1911: 2]). (SIMONYI tanulmányát részletesen elemzi DOMONKOSI 1999b.)

a „műveltek” udvariassági nyelvhasználata állítódik pellengérré. Ez igencsak homályos csoportjelzés, hiszen a folyóirat társadalmi bázisát is a műveltebb, középosztálybeli rétegek adják. Ebben az udvariasságkoncepcióban a nyelvi nacionalizmus és a késő romantikus nyelv szemlélet együttesen alakítja a csoportviszonyokat, ezért a „művelt” középrétegek közül azok tűnnek fel negatív színben, amelyek valamilyen idegen nyelvi kultúrához (a tradicionális latin mellett a némethez és részben a franciához) kötődnek. Ilyenek a betelepített, idegen kultúrából érkező polgári rétegek, illetve a nemesség polgárosulni vágyó csoportjai is (vö. TOLCSVAI NAGY 2004: 67).

A „középosztály” heterogén jellege azonban érdekes helyzetet teremt, hiszen a folyóirat szerzőinek csoportja ugyanabban az „úri és művelt középosztály”-ban helyezhető el, mint az udvariasságkoncepcióban stigmatizált társadalmi csoportok, amelyekről azonban – a nemzeti közösséget a nyelvi hagyomány alapján kijelölő késő romantikus nemzet- és kultúramagyarázatot alapul véve – nyelvi és kulturális kritériumok szerint határolja el magát. Az azonban, hogy a folyóirat társadalmi bázisa az „úri középosztály” része, mégis tetten érhető, még hozzá abban az ellentmondásban, amelyre DOMONKOSI ÁGNES (1999a) a *Mikor a nép urasan beszél / Mikor a nép fia urasan szól* című rovat szövegeit elemezve mutat rá. Tudniillik míg a Nyelvőr-beli új ortológiai irányzat az alacsonyabb társadalmi rétegek, a „nép” nyelvét idealizálja, addig az említett rovatokban éppen az ezen rétegekbe tartozó beszélőket teszi nevetségessé, kigúnyolva az „urak” nyelvét utánzó nyelvhasználatukat.

Az általunk vizsgált udvariasságkoncepcióban azonban – az új ortológiai irányzatnak megfelelően – a népnyelv a mérvadó a nyelvi udvariasságot érintő vitás kérdésekben, különösen egyes nyelvi formák szembeállításakor: „A *nagysám* és a *nagysád* illetén s talán még több itt fel nem hozott használatának helytelensége világosan kitűnik, ha az analógia próbakövére helyezzük e szavakat, s párhuzamba tesszük a velük rokon s általánosan használt (még pedig minthogy kiválólag a nép használja, eredetiségéből ki nem forgatva s helyesen használt) *kegyelmed* (kigyelmed, kend) szóval” (KOMÁROMY 1872: 452). Ugyanerre példa a keresztnév + *asszony* megszólítási formát érintő vita a Nyelvőr hasábjain, amelyet máshol (NÉMETH 2014a) ismertetek. E polémia alapkérdése, hogy az említett szerkezetet a „nép” használja, illetve udvariasnak tartja-e.

7.3. Normatív elemek. Abból, hogy a Nyelvőrben a nyelvi udvariasság fogalmát a nyelvi nacionalizmus és a nyelvi purizmus nyelvi ideológiája határozza meg, következik, hogy a folyóiratban a nyelvi udvariasság csak abban az esetben interpretálódik pozitívan, amennyiben az előzőkben leírt sajátosságokat mellőzi, vagyis „egyszerű, szép és magyaros” (HENTALLER 1897b: 229). A Nyelvőr-beli szövegek normatív jellege a metaudvariassági diskurzusban a „helyes”, illetve „magyar(os)” nyelvi udvariasság megteremtése, illetve megtartása, ha úgy tetszik, „újjaélesztése”: „hogy ha magyarrá nem is tehetjük már többé a művelt érintkezés, társalgás formáit, legalább – Philoxenosként – az iránt »peticionálhassunk a magyar intelligentiához«: szívelje meg, használja egyik másik ilyen szép kifeje-

zésünket és bocsássa meg azt az egy eredendő bűnét, hogy – m a g y a r” (NÉMEDI 1902: 243; kiemelés az eredetiben).

Ennek az udvariasságfogalomnak szemléletes példája a tanítónők megszólításáról szóló polémia, amelynek célja „szép és magyaros” megszólítási formát találni a tanítónők számára (részletesen l. NÉMETH 2014a).

Az udvarias nyelvhasználat helytelenített, idegenszerűnek ítélt jelenségeinek „kijavitása” is része az udvariasságkonceptciónak: SZARVAS GÁBOR a Nyelvőrben 1895-ben újraközölt Magyaratalanságok című munkájában többek között a *méltóztassanak* vagy *tessenek nagyságaitok* udvariassági forma egyeztetését helyteleníti, mivel „a nagyság nem olyan, mint a nyakkendő, hogy öt, hat, tíz darabbal rendelkezessék az ember belőlők” (SZARVAS 1895: 504). A helyes forma eszerint a *tessék nagyságtoknak*. A kérdéses szerkezettel kapcsolatos gondok egyébként korábban (STEINER 1872; SZEBERÉNYI 1872a, 1872b) is felmerültek már a Nyelvőr hasábjain, és a későbbiekben is tárgyalják (ANTIBARBARUS 1905).

A nyelvi udvariasság kérdése a Nyelvőrben *m i n d e n n a p i n y e l v h a s z n á l a t i g o n d k é n t* (vö. DOMONKOSI 1999b: 158) is megjelenik. Ezt csak részben okozza az idegenszerűségek elkerülésének igénye, hiszen az udvarias nyelvhasználat körüli bizonytalanságok okozója sokszor a társadalmi viszonyok átrendeződése, és ezzel együtt a megszólítások leértékelődése: „Címzés nélkül a magyar nem beszél. A harmadik személy után ott van beszédjében a *kéd*, *kigyelmed* stb. A *maga* nála lealázó. De a zsidónak, kalmárnak, mesterembernek a *kédet* kevesli, a többet sajnálja. Úgy kerüli hát a dolgot, hogy se magát, se az árúst (kit egyébként lenéz) meg ne alázza: Hogy (adja *kéd*) az ócska vasat?” (BAKSAY 1902: 97.)

Szociopragmatikai szempontból érdemes kiemelni, hogy a Nyelvőr udvariasságkonceptiójában arra való útmutatást, hogy mely társadalmi csoport tagjait hogyan illik szólítani, csak ritkán találunk – ám ZOLNAI (1897) cikke, amely az *ön*, a *maga* és a *kegyed* használatának szabályait fejt ki, jó példa erre a megközeletésre. Az írás szerint a *kegyed* mind férfiakra, mind nőkre alkalmazható bizalmasabb viszonyban; szociopragmatikai szempontból érdekes, hogy KERTÉSZ MANÓ (1933/1996: 150) néhány évtizeddel későbbi munkájában a *kegyed*-et már inkább nőknek szóló megszólításként tartja számon. ZOLNAI szerint az *ön* idegenek megszólítására alkalmas, a korszakban divatossa váló *maga* nívója pedig csak egy fokkal magasabb a *te* tegező megszólításnál.

A megszólítások kérdésében azonban szintén inkább a nyelvi „helyesség” és a magyaros kifejezőmód igénye dominál, ahogy KOMÁROMY (1872) cikkében is, amely a nők megszólítását (*nagysám*, *nagysád*, *nagysága*) elemzi (NÉMETH 2014a). A kérdés kapcsán kiemelhetjük a keresztnév + *nagysád* megszólítás helytelenítését, helyette a keresztnév + *kisasszony* „magyaros” megszólítás ajánlását (ZOLNAI 1897).

7.4. Diszkurzív stratégiák. Mivel a Nyelvőr udvariasságkonceptióját a purista nyelvszemlélet és a nyelvi nacionalizmus ideológiája, valamint a késő romantikus, a népet idealizáló társadalomszemlélet együttesen alakítja, célja a viselkedéselítkez kötődő udvariassági nyelvhasználat „(vissza)magyarosítása”, amelyhez mintaként a „romlatlan” népnyelvet mutatja fel.

1. táblázat

A legfontosabb diszkurzív stratégiák a Magyar Nyelvőr metaudvariassági szövegeiben

Stratégia	Érvelés	A megvalósítás eszközei
<ul style="list-style-type: none"> „(vissza)-magyarosítás” 	<ul style="list-style-type: none"> a korabeli udvarias nyelvi viselkedés idegenszerű 	<ul style="list-style-type: none"> hibakeresés: germanizmusok („németes udvariasság”), latinizmusok
<ul style="list-style-type: none"> mintaadás 	<ul style="list-style-type: none"> a „romlatlan” népnyelv beszélői magyarul udvariasak 	<ul style="list-style-type: none"> csoportképzés: „urak nyelve” (-), „nép nyelve” (+) a nyelvi elemek szembeállítása az idegen–magyar dichotómia szerint

8. Következtetések. A fentiek szerint a Nyelvőr udvariasságkonceptiója – az illemirodalomtól eltérően – nem a „mi az udvariasság?, mi udvarias?”, hanem a „mi a nyelvileg helyes udvariasság?” kérdés köré szerveződik. Feltétlenül megjegyzendő ugyanakkor, hogy a nyelvhasználat „helyessége” nemcsak a Magyar Nyelvőr metaudvariassági diskurzusának központi eleme – amit értelemszerűen a folyóirat nyelvi ideológiai jellemzőivel magyarázhatunk –, hanem, jelenleg is zajló kutatásaim alapján úgy tűnik, a korabeli illemirodalomnak is. Erre itt csak egy szemléletes példát idézek: „Mindenekelőtt iparkodjunk a nyelvtan szabályai szerint beszélni. Hiúságból sokan a francia, angol s német nyelv ismeretével kérkednek, s a magyar nyelvet elhanyagolják. Művelt magyar embernek nagy szégyenére válik, ha anyanyelvén rosszul s hibásan beszél. [...] Idegen szavakat ritkán használunk. A mi nyelvünk oly gazdag, hogy az idegen szavak használatát mellőzhetjük” (KASSAY 1876: 23).

A magyar nyelv használatának jelentősége a vizsgált időszakban egyrészt az önkényuralmi idősakra való reakcióként erősödött fel, másrészt pedig már korábban is jelen volt a különböző reformtörekvések között, a társas életre és a hozzá kapcsolódó udvarias nyelvi viselkedésre való tekintettel is (FÁBRI 2004b).

A vizsgált meta-jellegű szövegek meghatározó nyelvi ideológiai hátterének megvilágítása után érdemes magát az udvariasságot is elhelyezni a kor gondolkodásában. A Nyelvőr-szövegekben is gyakorta felbukkanó „műveltség”, illetve a *művelt* kifejezés szemantikai tartalmába ugyanis beletartozott a ’társadalmi finomság, udvariasság’ jelentés (CzF. 678), a 19. század második felében és a századfordulón pedig a művelt ember fogalma nem irodalmi vagy egyéb műveltséget jelölt, sokkal inkább a viselkedésre vonatkozó szabály- és normarendszer ismeretét jelentette (ADOMÁNNÉ ZOLNAI 2009: 51). Az udvarias nyelvi viselkedésre vonatkozó előírások szintén e szabályrendszer részét képezték, összefüggésben az udvarias nyelvhasználatot meghatározó értékkelő mechanizmussal és metapragmatikai tudással/tudatossággal. A Magyar Nyelvőr metaudvariassági diskurzusának vizsgálata tehát arra enged következtetni, hogy az adott időszakban a nyelvi udvariasságra vonatkozó metapragmatikai tudásnak meghatározó eleme volt a „helyesség” kérdése. Ezt támasztják alá a korabeli illemirodalom körében végzett eddigi vizsgálataim is (ezekhez l. NÉMETH 2014b), a felvetés azonban, természetesen, további kutatásokat igényel.

9. Összegzés és kitekintés. A történeti szociopragmatika, illetve a történeti udvariasságkutatás elméleti keretét és módszertanát felhasználó elemzésből kiderült, hogy a Magyar Nyelvőrben az udvariasságfogalmat elsősorban a nyelvi ideológiai háttér, illetve a késő romantikus társadalomszemlélet határozta meg. Előbbiből következik a „nyelvi helyesség” és a nyelvi udvariasság kérdésének összefonódása, utóbbiból pedig a népnyelv idealizálása az udvarias nyelvi viselkedés szempontjából is. A folyóirat metaudvariassági írásából kirajzolódó csoportviszonyok, összevetve őket a folyóirathoz köthető normakijelölő csoporttal, a középosztály korabeli differenciáltságához is adalékot nyújtanak.

A Magyar Nyelvőr udvariasságra vonatkozó szövegei az 19. század második fele udvariasságkoncepciójának speciális forrásai, amelyek felhasználása a további, az illemirodalmi forrásegyüttest középpontba állító kutatások során is célszerűnek mutatkozik. Az effajta kutatásokkal egyszersmind a magyar nyelv is bevonható a nemzetközi történeti szociopragmatikai, illetve történeti udvariasságkutatásokba, csökkentve azok már-már etnocentrikus (KÁDÁR 2014), elsősorban az angolszász kultúrára fókuszáló jellegét.

Kulcsszók: történeti udvariasság- és udvariatlanságkutatás, udvariasságkoncepció, normakijelölő csoport, Magyar Nyelvőr.

Források

- ANTIBARBARUS 1905. Méltóztassanak és tessenek. *Magyar Nyelvőr* 34: 152–156.
- BAKSAY SÁNDOR 1902. Széljegyzetek a Nyelvörhöz. *Magyar Nyelvőr* 31: 97–98.
- BRUCKNER GYULA 1898. Pardon és társai. *Magyar Nyelvőr* 27: 227–228.
- DÉRI GYULA 1897. Címkórság. *Magyar Nyelvőr* 26: 130–131.
- HENTALLER ELMA 1897a. Címkórság. *Magyar Nyelvőr* 26: 85.
- HENTALLER ELMA 1897b. Ő nagysága. *Magyar Nyelvőr* 26: 229.
- KASSAY ADOLF 1876. *A finom művelt társalgó, vagyis az udvariasság szabályai a társas körökbeni illetelmes viselet és társalgásnál.* Szentkirály és Kornis, Budapest.
- KOMÁROMY LAJOS 1872. Nagysám, nagysád, nagysága. *Magyar Nyelvőr* 1: 452–453.
- KULCSÁR ENDRE 1890. A magyar nyelv képes beszéde. *Magyar Nyelvőr* 19: 396–400.
- NÉMEDI DEZSŐ 1902. A nép udvariassága. *Magyar Nyelvőr* 31: 241–243.
- PONORI THEWREWK EMIL 1897. Az udvariasság nyelve. *Magyar Nyelvőr* 26: 9–15, 101–108.
- ROZSONDAI GYÖZŐ 1916. Magyarul! *Magyar Nyelvőr* 45: 325–335.
- SIMONYI ZSIGMOND 1896. Cím és rangsor. *Magyar Nyelvőr* 25: 385–396.
- SIMONYI ZSIGMOND 1911. Az udvariasság nyelvéről. *Magyar Nyelvőr* 40: 1–8, 149–155.
- SIMONYI ZSIGMOND 1918. A címkórság ellen. *Magyar Nyelvőr* 47: 283.
- STEINER ZSIGMOND 1872. Ő felségeik. *Magyar Nyelvőr* 1: 196.
- SZARVAS GÁBOR 1895. Magyarartalságok. *Magyar Nyelvőr* 24: 501–536.
- SZEBERÉNYI LAJOS 1872a. Méltóztassanak. *Magyar Nyelvőr* 1: 245–246.
- SZEBERÉNYI LAJOS 1872b. Kegyetek, nagyságtok. *Magyar Nyelvőr* 1: 246.
- SZÖTS GYULA 1897. Németes udvariasság. *Magyar Nyelvőr* 26: 561.
- ZOLNAI GYULA 1897. Ön, maga, kegyed. *Magyar Nyelvőr* 26: 163–165.
- ZOLNAI GYULA 1919. Nagysád, nagysám. *Magyar Nyelvőr* 49: 42.

Hivatkozott irodalom

- ADOMÁNNÉ ZOLNAI DÓRA 2009. A könyvek és az olvasás szerepe a művelt ember életében a 20. század első felében a magyar nyelvű illemtankönyvek alapján. *Könyvtári Figyelő* 55: 51–56.
- CULPEPER, JONATHAN 2010. Historical sociopragmatics. In: JUCKER, ANDREAS H. – IRMA TAAVITSAINEN eds., *Historical Pragmatics*, Walter de Gruyter, Berlin – New York. 69–97. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511615184>
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS 1862–1874. *A magyar nyelv szótára*. Emich Gusztáv, Pest.
- VAN DIJK, TEUN A. 1998. The Study of Discourse. In: VAN DIJK, TEUN A. ed., *Discourse as Structure and Process*. SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi. 1–34. <http://dx.doi.org/10.4135/9781446221884>
- DOMONKOSI ÁGNES 1999a. A nyelvi viselkedés dokumentumai a századelőről. *Magyar Nyelvjárások* 36: 25–30.
- DOMONKOSI ÁGNES 1999b. A nyelvi udvariasság kérdése a magyar nyelvtudomány történetében. *Magyar Nyelvjárások* 37: 157–166.
- EHLICH, KONRAD 2005². On the historicity of politeness. In: WATTS, RICHARD J. – IDE, SACHIKO – EHLICH, KONRAD eds., *Politeness in Language*. Studies in its History, Theory and Practice. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 71–108. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110199819.71>
- FÁBRI ANNA szerk. 2001. *A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben (1798–1935)*. Mágus, Budapest.
- FÁBRI ANNA 2004a. Manners Maketh Magyars. Polite Society in the 1880s. *The Hungarian Quarterly* 45: 127–133.
- FÁBRI ANNA 2004b. „Eszmesúrlódások”. A 19. századi magyar közirodalom a (pesti) társaséletről. *Budapesti Negyed* 12: 5–38.
- FITZMAURICE, SUSAN 2009. Changes in the Meanings of *politeness* in Eighteenth-century England: Discourse Analysis and Historical Evidence. In: CULPEPER, JONATHAN – KÁDÁR, DÁNIEL Z. eds., *Historical (Im)politeness*. Peter Lang, Bern. 87–117. <http://dx.doi.org/10.1075/jhp.13.1.11loc>
- GYÁNI GÁBOR – KÖVÉR GYÖRGY 2006. *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KÁDÁR, DÁNIEL Z. 2013. Historical Politeness. In: ÖSTMAN, JAN-OLA – VERSCHUEYEREN, JEF eds., *Handbook of Pragmatics*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 1–34.
- KÁDÁR, DÁNIEL Z. 2014. Historical Pragmatics. In: CHAPPELLE, CAROL A. ed., *The Encyclopedia of Applied Linguistics*. Wiley-Blackwell, Oxford. <http://dx.doi.org/10.1002/9781405198431>
- KÁDÁR, DÁNIEL Z. – CULPEPER, JONATHAN 2010. Historical (Im)politeness. An Introduction. In: CULPEPER, JONATHAN – KÁDÁR, DÁNIEL Z. eds., *Historical (Im)politeness*. Peter Lang, Bern. 9–37. <http://dx.doi.org/10.1075/jhp.13.1.11loc>
- KÁDÁR, Z. DÁNIEL – HAUGH, MICHAEL eds. 2013. *Understanding Politeness*. Cambridge University Press, Cambridge. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9781139382717>
- KERTÉSZ MANÓ 1933/1996. *Szállok az Úrnak! Az udvarias magyar beszéd története*. K. u. K. Könyvkiadó, Budapest.
- KOSÁRY DOMOKOS – NÉMETH G. BÉLA 1985. *A magyar sajtó története II/2. 1867–1892*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÖVÉR GYÖRGY 2006. A magyar középosztály-teremtés programjai és kudarcai. In: KÖVÉR GYÖRGY szerk., *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon*. Századvég Kiadó, Budapest.

- LEECH, GEOFFREY N. 1983. *Principles of Pragmatics*. Longman, London – New York.
- MAITZ PÉTER 2006. A nyelvi nacionalizmus a dualizmus kori Magyarországon. Egy nyelvi ideológia elemei. *Magyar Nyelv* 102: 307–322.
- MAZSU JÁNOS 2012. A hazai értelmiség 19. századi fejlődésének főbb vonásai és az értelmiség fogalmának tartalma. In: MAZSU JÁNOS, *Tanulmányok a magyar értelmiség társadalomtörténetéhez 1825–1914*. Gondolat Kiadó, Budapest. 98–117.
- NÉMETH LUCA ANNA 2014a. A nők megszólításának kérdése a Magyar Nyelvőr korai évfolyamaiban. In: DRÁVUCZ FANNI – HAINDRICH HELGA ANNA – HORVÁTH KRISZTINA szerk., *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain. A Félúton 9. konferencia kiadványa*. ELTE BTK Nyelvtudományi Iskola, Budapest. 13–28.
- NÉMETH LUCA ANNA 2014b. Nyelvi és nyelvhelyességi ideológiák a magyar nyelvi udvariasság dualizmus korabeli fogalmában. Előadás a 10. Félúton konferencián. ELTE BTK, Budapest, 2014. október 10.
- NÉMETH LUCA ANNA 2015a. Illemtankönyvek és társalgási útmutatók mint történeti szociopragmatikai források. In: NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII*. Szegedi Tudományegyetem BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 125–141.
- NÉMETH LUCA ANNA 2015b. Szempontok az illemirodalom történeti szociopragmatikai vizsgálatához. In: BÁRDOSI VILMOS szerk., *A nyelvi pragmatika kérdései szinkrón és diakrón megközelítésben*. Modern Filológiai Társaság – Tinta Könyvkiadó, Budapest. 193–202.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv* 99: 434–448.
- SÁROSI ZSÓFIA 2015a. Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben. *Magyar Nyelv* 111: 129–146.
- SÁROSI ZSÓFIA 2015b. Nyelvtörténet és udvariasságkutatás. In: NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII*. Szegedi Tudományegyetem BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 153–165.
- SZINNYEI JÓZSEF 1891–1914. *Magyar írók élete és munkái* 1–14. Hornyánszky, Budapest.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Kiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2004. *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében*. Áron Kiadó, Budapest.
- WATTS, RICHARD J. 2003. *Politeness*. Cambridge University Press, Cambridge. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511615184>

The notion of linguistic politeness in Magyar Nyelvőr in the age of Dualism

This paper attempts to present the conception of politeness as it appears on the pages of the Hungarian linguistics journal Magyar Nyelvőr in the age of the Dual Monarchy of Austria and Hungary (1867–1918), on the basis of a corpus consisting of 59 meta-politeness texts. The author concludes that the notion of politeness under discussion – whose central issue is not “what is politeness?” but rather “what is linguistically appropriate politeness?” – is jointly determined by a puristic attitude to language and linguistic nationalism, characteristic of the journal at the time, as well as the late romantic social attitude idealising “the people”.

Keywords: historical (im)politeness research, conception of politeness, norm setting group, Magyar Nyelvőr.

NÉMETH LUCA ANNA
Eötvös Loránd Tudományegyetem